

**SISTEMSKA KORUPCIJA – PRETNJA ZA POSLOVNI SVET
(AKTUELNO STANJE U REPUBLICI SEVERNOJ MAKEDONIJI) /
SYSTEMIC CORRUPTION – A THREAT TO THE BUSINESS WORLD
(CURRENT SITUATION IN THE REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA)**

¹Prof. dr. Atanas Kozarev,
¹Law Faculty, MIT University, Severna Makedonija
e-mail: kozarev.atanas@yahoo.com

UDK / UDC 343.9(497.17)"2019/2024"
Pregledni članak

Sažetak

Korupcija je negativna društvena i individualna pojava i zato predstavlja aktuelan problem u stvarnom funkcionisanju sistema poslovnog sveta. Brojne su definicije i bogat je kategorijalni aparat ove pojave, što ukazuje na interes akademske zajednice za njeno istraživanje. Ne postoji država koja je imuna na korupciju u visokom obrazovanju, ali postoje razlike u njenim fenomenološkim oblicima, stepenu anonimnosti u njenim objašnjenjima i modelima antikriminalnih aktivnosti. U Republici Severnoj Makedoniji u poslednje vreme koristi se termin sistemska korupcija kao najveća pretnja za poslovanje u budućnosti. Tako na primer, korupcija u sistemu obrazovanja ima reperkusije po poslovni svet i to se odražava negativno za podsistem ljudskih resursa koji je jezgro jedne kompanije. Korupcija u oblasti pravosuđa ima isti takav impakt za nove investicije, za razvoj poslovnih strategija i uopšte za poverenje u javnu administraciju.

Ključne reči: fenomenologija, prevencija korupcije, represija.

Abstract

Corruption is a negative social and individual phenomenon and therefore represents a current problem in the actual functioning of the business world system. There are numerous definitions and the categorical apparatus of this phenomenon is rich, which indicates the interest of the academic community in its research. There is no country that is immune to corruption in higher education, but there are differences in its phenomenological forms, the degree of anonymity in its explanations and the models of anti-criminal activities. In the Republic of North Macedonia, the term systemic corruption has recently been used as the biggest threat to business in the future. For example, corruption in the education system has repercussions on the business world and this reflects negatively on the human resources subsystem, which is the core of a company. Corruption in the field of justice has the same impact for new investments, for the development of business strategies and in general for trust in public administration.

Keywords: phenomenology, prevention of corruption, repression.

Uvod

Korupcija kao pojam i društveni fenomen (englesko stanje čoveka) datira davno i kroz društveni razvoj evidentna je promena njene fenomenologije i etiologije. Izvori korupcije postoje kroz čitav istorijski razvoj čovečanstva. Sofokle, u svom delu „Antigona”, kroz glavni lik i početak kvarenja u antičkoj tragediji, sve do danas svedoci smo akademskog genijalnog poduhvata. Nakon tragične smrti Edipa koji otkriva da mu je žena Jokasta (koja se obesila) rođena majka (iskopa sebi oči i umire), dolazi do obračuna njihovih sinova. U braku su imali četvoro dece: sinove Eteokla i Polinika i ćerke Antigonu i Ismenu. Kreont, kralj Tebe, koji je Jokastin brat i stric po njenim delima, naređuje da Eteokle bude sahranjen uz pune počasti, a Polinika da ga raznesu na komade pticama grabljivicama. Antigona ubeđuje svoju sestru Ismean da zajedno sahrane svog brata, ali ona odbija taj čin žrtvovanja. U „Antigoni“, zapravo Sofokle, (496-406 godina, pred nasata era), kroz čin Eteokleovog sahranjivanja i dizanje tela Polinike u vazduh i hrabrost Antigone otkrivaju dve teme koje se protežu od Antiakte do današnji dan: beskonačnost hrabrosti kao najvišeg moralnog čina Antigone i beskonačnost korupcije koja je osnova svakog oblika tiranije i manipulacije!

Sa sigurnošću se može konstatovati da postoji ogroman broj diplomskih, seminarskih, magistarskih i doktorskih radova o korupciji. Ali svi oni nisu pomogli da se ovaj fenomen iskoreni ili stavi pod kontrolu. Ni oni nisu pomogli da se smanji njegovo kašnjenje. Naprotiv, u policijskoj i sudskoj praksi su retke prijave korumpiranih. Naime, ako se prouči statistika o kriminalu u Republici Severnoj Makedoniji, odmah se uočava da je u ukupnoj masi kriminala nezapažen procenat koruptivnih krivičnih dela. Iako se u javnosti govori da je stepen korupcije visok, ne postoji sektor u upravi koji nije zaražen korupcijom! Mnogo kontradikcija, mnogo praznina i nestvarnih situacija. Nauka, ma koliko se trudila da istražuje društvene pojave, ipak ostaje samo na teorijskom nivou, jer nedostaje jedna karika u tom lancu – spajanje teorije sa praksom. Možda će takav pristup pomoći da se identifikuju obrasci koji će pomoći u smanjenju određenih vrsta korupcije.

Pitanje korupcije u Republici Severnoj Makedoniji je takođe aktuelno u ovom trenutku iz sledećih razloga:

1. postizanje strateškog cilja – ulazak u EU je nemoguć bez smanjenja korupcije;
2. vladavina prava ne postoji tamo gde vlada korupcija;
3. demokratija se ne razvija tamo gde postoji visok nivo korupcije;
4. ljudska prava su degradirana, gde se razvija korupcija
5. digitalizacija društvenog sistema se ne može sprovesti jer su korumpirani prava prepreka.

1. O korupciji kao negativnoj pojavi

Nesporno je da je korupcija negativna pojava sa posebnim kriminološkim, kriminološkim, sociološkim i drugim karakteristikama. Korupcija kao pojava danas predstavlja jednu od ozbiljnih pretnji vladavini prava. To znači da umesto vladavine prava i njenih normi vladaju pojedinci, vođeni sebičnim ciljevima i prema interesima. To je oblik vladavine kojim dominiraju samoljublje i autokratija kao manifestni oblik, a prati ga pozivanje na (uglavnom poslovne) interese. To je kao društveno stanje i praksa, negativno utiče na ukupan društveni razvoj, usporava ekonomske procese, pogoršava socijalnu sigurnost i uništava predstave i uverenja o vrednosti principa, posebno principa zakonitosti, jednakosti, jednakosti i slobode. Korupcija se uspostavlja i izražava kao oblik skrivenih i nezakonitih preraspodela i (zlo)upotreba jezgra društvene moći i autoriteta. Posredovanjem korupcije, au saradnji sa drugim mehanizmima partijske države, vlast se privatizuje, a zatim pretvara u tržišnu stvar. U tim okvirima odvija se razmena ili trampa posedovanja dela političke vlasti i moći za materijalna dobra.

Teorijski dizajn razlikuje nekoliko vrsta korupcije. Kroz najčešći oblik percepcije korupcije, koji je postao mit, potrebno je razlikovati „snalažljive pojedince“, obične i prosečne ljude koji su „uspeli“ i među nama su, i „korupciju moćnih“ koji proizvode razorne štete za celo društvo.

Korupcija u svakodnevnom životu postoji i kada:

- pojedinac dobije nešto nezasluzeno!
- jednak uspeh sa neuspehom!
- u obrazovanju dobrim učenicima uskraćuje napredak!
- kada nastavnik daje ocenu 5, a učenik zna za 1!

Korupcija u kratkom roku omogućava sticanje određenih obrazovnih beneficija putem poklona. Stoga je kupovanje lažnog uspeha u obrazovanju neetično! Pokvareni uvek poslednji do cilja, dok nekorumpiranog poštuju i oni koji to nisu. Štaviše, ako za svaku uslugu odmah pomislite na zahvalnost, onda ste svoje poštenje prodali korupciji! Korupcija povređuje dostojanstvo mladog čoveka i njegov integritet. Ne postoji društvo koje je imuno na korupciju, zato korumpirani zaraze svet mladih i odraslih!

Uočene su sledeće vrste korupcije:

- Pasivna korupcija;
- Aktivna korupcija;
- Visoka korupcija;
- Srednja korupcija;
- Niska korupcija;
- Crna korupcija;

- Siva korupcija;
- Bela korupcija itd.

Danas se posebna pažnja poklanja sistemskoj korupciji, dok Girling razlikuje: funkcionalnu i disfunkcionalnu.

Korupcija, kao popularni koncept, predstavlja mnogo više negoli puko kršenje pravila i zakona – radi se o pojavi s krajnje moralnom komponentom, kojom se dovodi u pitanje povjerenje u zajednički moralni konstrukt.³⁹

Kulturni čimbenici, odsutnost zakona, odsutnost pravila i propisa, odsutnost institucija koje vrše kontrolu, odsutnost transparentnosti i odgovornosti, niske plaće i nadalje, sve su to faktori koji mogu uzrokovati rizično ponašanje. Također korupcija je sklona pojaviti se tamo gdje se ukaže "povoljna prilika", gdje nema mehanizama kontrole niti rizika, gdje ne postoje jasni standardi osobnog integriteta i profesionalne etike. Naročito je izražena u društvima koja prolaze kroz proces privatizacije, koji omogućava koncentraciju ekonomske moći u rukama malog broja pripadnika društva jer se vrši u uvjetima čvrste povezanosti centara političke i ekonomske moći. Od primarne je važnosti da država ima ustaljen zakonodavni okvir te nadležne institucije koje će omogućiti pravednu državu koja će vršiti kontrolu i učinkovito suzbijati korupciju. Tamo gdje nema transparentnosti, gdje se zadaci i aktivnosti odvijaju u tajnosti pri čemu nema mogućnosti nadzora od strane drugih službenih tijela i javnosti, postoji velika vjerojatnost pojave korupcije.⁴⁰ Različiti segmenti u ekonomskom sistemu po prirodi stvari su različito – a neki čak nikako – podložni korupciji. Od državnih mera u visokom stepenu zavisi kakve će biti razmere i kakva priroda tih segmenata. Država može svojim merama da proizvede segmente na kojima buja korupcija, a neke druge može svojim intervencijama silno da proširi. Budući da korupcija, poput senke, prati državnu intervenciju, korupcije će u načelu biti manje u onim domenima u kojima se država ne upliće. Najmanje mogućnosti za korupciju ima na slobodnom tržištu, gde se od države i ne očekuje ništa više nego da uredi institucionalni okvir i izgradi pravni poredak (svojina, ugovori, sudstvo, nadzor nad nekim posebno osjetljivim i potencijalno nestabilnim tržišnim mehanizmima...)⁴¹

2. Korupcija u oblasti obrazovanja – osvrt na stanje u Republici Sjevernoj Makedoniji

U oblasti visokog obrazovanja korupcija narušava znanje, lična verovanja, autonomiju i integritet akademske zajednice. U visokom obrazovanju u Republici Sjevernoj Makedoniji, suštinu

³⁹ Underkuffler L.S., Defining Corruption: Implications for Action. U: Rotberg, R. I. (ur.). Corruption, global security, and world order. Cambridge, 2009 y., p. 42.

⁴⁰ Anna-Maria Getoš i dr., Analiza koncepta "Edukacijom protiv korupcije" na primjeru praktičnih iskustava s "Antikorupcijskog sata", Zagreb, 2011 godina, str. 102.

⁴¹ <file:///C:/Users/ACER/Downloads/7186-Tekst%20rukopisa-34460-1-10-20150210.pdf>, 15.04.2024 godina.

krivično-pravnih slučajeva iz kojih proističu određene koruptivne inkriminacije, može locirati nivo prevencije i represije. Prvo nivo preventivno represivnog delovanja obuhvata aktivnosti univerziteta (javnih i privatnih) koji u sebi ujedinjuju fakultetske sredine, drugi nivo obuhvata aktivnosti na izvršnom nivou od strane Ministarstva prosvete u Republici Sjevernoj Makedoniji i treći nivo, je da se razvije sistem za praćenje korupcije u obrazovnom sistemu od strane civilnog društva. Ako se istraživanje o korupciji u visokom obrazovanju uspešno sprovodi na svim nivoima možemo očekivati njeno reduciranje i logično tome povećanje poverenja građana u rad univerziteta u celini.

Najveći državni univerzitet u Makedoniji "Sv. Kiril i Metodij" u Skoplju, vodi u korupciji u visokom obrazovanju, pokazalo je istraživanje Omladinskog obrazovnog foruma. Podaci koji su dobijeni iz regionalne ankete koja je obuhvatila Bugarsku, Makedoniju, Hrvatsku i Srbiju su pokazali da svaki drugi učesnik-student u Skoplju smatra da ima nepotizma na njegovom fakultetu, a 22-30% ima lično iskustvo. Istraživanje u koje je bilo uključeno 3463 učesnika iz najvećih univerziteta u regionu, studenata, profesora i akademika, je jedan vid dokaza da studenti i dalje nemaju poverenja u institucije. Prema podacima istraživanja 21,4% studenata u Skoplju osećaju strah od osvete, dok 28,4% smatra da prijavljivanjem nepravilnosti neće promeniti ništa. U odnosu na mito i korupciju, u Skoplju 4 od 10 studenata su imali lično iskustvo, dok je za razliku od Plovdiva uočeno 3 od 10 studenata. Zato opet, stopa tolerancije je najviša u Moldaviji sa 45%, a u Makedoniji iznosi 29%.⁴²

Studenti u Makedoniji od juna 2010 god. mogu prijaviti korupciju sa kojom se suočavaju na univerzitetima. U Ministarstvu obrazovanja, u studentskim službama i na svim univerzitetima se otvaraju kancelarije za sprečavanje i borbu protiv korupcije i zaštite prava studenata.

Za smanjenje korupcije i povećanje transparentnosti i odgovornosti u radu državnih univerziteta u Republici Sjevernoj Makedoniji, 19.06.2009 godine, Ministarstvo obrazovanja je potpisalo Memorandum o saradnji sa nevladinom organizacijom-Koalicijom omladinskih organizacija – SADA, projekat implementacije koji glasi „Ne plaši se prijavi korupciju“. Nema prijavljenih slučajeva, skoro da nema poziva na broj telefona 02 2106 529 , koji je sa tim ciljem u Državnom inspektoratu odavno otvoren.⁴³

Godišnji program rada Državnog prosvetnog inspektorata za 2021 godinu, je da vrši nadzor pored osnovnih i srednjih škola i u visoko – obrazovnim i naučnim institutima, kao i u drugim ustanovama i institucijama iz oblasti obrazovanja.

⁴² <http://www.youtube.com/watch?v=5l7RKLmCGec>, 14.04.2024.

⁴³ Omladinski obrazovni forum je aktivno uključen u antikorupcijsku studentsku mrežu Jugoistočne Evrope (ACSN-SEE) koja postoji više od 10 godina.

Nadzor se pojavljuje u sledećim oblicima:

- **Redovan nadzor** – nadzor u skladu sa planiranim aktivnostima Godišnjeg programa rada Državnog prosvetnog inspektorata,
- **Vanredni nadzor** – je baziran na inicijativi studenata, učenika, roditelja, saveta roditelja, zaposlenih u vaspitno-obrazovnim ustanovama i drugih građana,
- **Kontrolni nadzor** – se vrši nakon isteka roka opredeljenog od strane inspekcije okolo odstranjivanja nedostataka.

U oblasti visokog obrazovanja, inspeksijski nadzor se ostvaruje kroz redovne inspeksijske uvide u institucijama visokog obrazovanja, istraživačkim institutima koji će proizaći iz dostavljenih pritužbi, zbog izrade planiranih informacija i po zaduženjima direktora Državnog prosvetnog inspektorata, Ministarstva prosvete i nauke i Vlade Republike Makedonije. Ovo uključuje i redovne planirane inspekcije u visoko-obrazovnim institucijama, istraživačkim institutima, kao i u studentskim domovima.

U programima rada Državnog prosvetnog inspektorata, u nijednoj tački se kao predmet nadzora ne spominje problematika povezana sa borbom protiv korupcije u visokom obrazovanju. Iz kvantitativne analize ovih dokumenata može se indirektno izvući zaključak o eventualnom nadzoru i u ovoj oblasti koji bi se realizovao kroz sledeća definisana područja nadzora:

- Postupak o izboru u nastavnim, naučno-nastavnim i naučnim zvanjima,
- Sprovođenje Konkursa za upis učenika i studenata,
- Sprovođenje Konkursa za plasman učenika i studenata u domovima,
- Vođenje pedagoške dokumentacije i evidencije, njeno izdavanje i korišćenje u predškolskom, osnovnom, srednjom i visokom obrazovanju i učeničkim i studentskim domovima.

U Izveštaju o realizaciji državnog programa o prevenciji i suzbijanju korupcije i državnog programa prevencije, smanjenju pojava sukoba interesa sa Akcionim planom 2011-2015 godine je navedeno da su državni programi usmereni ka 11 društvenih sektora u kojima su problemi i rizici korupcije najočigledniji. Poenta ovakve strategije je da se deluje na osnovu iskustava najistaknutijih segmenata socijalnog rizika sa konkretnim akcijama i merama čija primena se prati kontinuirano kroz indikatore o sprovedenoj aktivnosti i efikasnosti u praksi.⁴⁴ Obrazovanju pripada Sektor IX. U ovom sektoru je utvrđeno 7 problema vezanih za korupciju i sukob interesa, i to:

1. Nedostatak sistema redovnih kontrola od strane nadležnih institucija, nedovoljna transparentnost i uticaj pri zapošljavanju i akademskim pozicijama u nastavi i nedostatak dovoljnog obrazovanja i stručna pomoć.

⁴⁴ Državna komisija za sprečavanje korupcije, Izveštaj o realizaciji državnog programa o prevenciji i suzbijanju korupcije i državni program o sprečavanju i smanjenju pojave sukoba interesa sa Akcionim planom 2011-2015 godine, Skoplje, str 1.

2. Nedostatak sistemskih kontrola u postupcima licenciranja i akreditacije davaoca obrazovnih usluga i nepostojanje sistema licenciranja u aktivnosti-sport
3. Nedovoljna primena standarda za postupke pripreme i selekcije udžbenika i nedovoljna transparentnost tih postupaka
4. Nedostatak transparentnosti u dodeli kreveta u studentskim domovima pruža mogućnost za korupciju i sukob interesa
5. Prodaja knjiga studentima kao uslov da se izađe na ispit
6. Nedovoljna informisanost javne svesti o potrebi angažovanja u borbi protiv korupcije u obrazovanju i sportu
7. Nedostatak transparentnosti u finansiranju sportskih klubova i „kupoprodaji“ sportista.⁴⁵

Studentski parlament Univerziteta "Sv. Kiril i Metodij"-Skoplje, organizuje debate, panel diskusije i direktne manifestacije, lepi plakate i transparente na svim fakultetima u sklopu UKIM-a, u vezi sa borbom protiv korupcije i kako se nositi sa ovim negativnim društvenim fenomenom. Studenti su redovno informisani o prijavama koruptivnih aktivnosti nadležnim organima, među koje se ubraja i Studentski parlament.

Udruženje građana Omladinski obrazovni forum, Skoplje, je pripremio dokument, nacrt izmena Zakona o visokom obrazovanju i pozakonskih akata u pravcu iskorenjivanja korupcije u visokom obrazovanju⁴⁶, što je rezultat opsežne analize problema korupcije u visokom obrazovanju. Dokument se sastoji od šest delova:

1. Univerzitetski etički kodeks
2. Akademske kodeks ponašanja za nastavni kadar
3. Studentski kodeks ponašanja
4. Ispitni Pravilnik
5. Predlozi o pravnom regulisanju institucije Studentski pravobranitelj
6. Studentsko organiziranje.

3. Prevencija korupcije u obrazovanju

Prevencija ili šta je potrebno napraviti za reduciranje korupcije u obrazovanju?

⁴⁵Ibid, str. 106.

⁴⁶ Документот е донесен на 11.01.2006 година од Здружение на граѓани Младински образовен форум, info@mof.org.mk, www.mof.org.mk.

1. jačanje integriteta akademske zajednice, njenu autonomiju, unapređenje profesionalno nivo svim članovima te zajednice, akademska čast i razvijanje standarda koje će pridonijeti za pravilno mesto univerziteta u društvu.

2. celovito implementovanje akademskog kodeksa, njegov cilj u pravcu ka promoviranje ljudske vrednosti nasuprot koruptivna ponašanja koja se manifestiraju u različitim oblicima. Preko socijalne funkcije akademskog kodeksa daje se silni udar na etiološke elemente korupcije u obrazovanju.

3. implementiranje individualni probjekti za prakticiranje naučne objektivnosti nasuprot egostički, lični motivi za bogačenje preko koruptivnih ponašanja koja erodiraju kako akademsku zajednicu, tako i društvo u celini. Ove projekte bi omogućili razvijanje svest o opasnosti od korupcije koja nosi zadovolstvo koje je s kratkog roka i manje vredno je od znanja, kulture, čast i dostojanstvo.

4. uspostavljanje mehanizme za profesionalnu odgovornost, kao i odgovornost prema studentima, imajući u vidu da je svaka korupcija napad na njihova prava. Otčetnost i odgovornost znači eliminaciju svake intervencije, negaciju znanja, iznuđenu kupovinu knjige i ostala pomagala od autor-profesor kod koga se polaže ispit, prevencija od traženje seksualnih usluga od studentske zajednice itd.

Tako, pottiknuti od stanje u oblasti visokog obrazovanja u prošlim godinama i sve prisutnija korupcija, nekoliko NGO od Makedonije, Srbije i Crne Gore, Moldavija, Hrvatska, Bugarija i Albanija u februaru 2004 godine su formirali mrežu preko koje su pokušali zajednički da nastupe u borbi protiv krupcije i promovisanje mere i mehanizmi za sprečavanje i eliminisanje krupcije u visoko obrazovanje. Naime, Antikorupciska studentska mreža u Jugoistočnu Evropu je međunarodni projekat u kome učešće uzimaju studentske organizacije sa regiona i u suštini opfata razvoj metodologije za monitoring korupcije u visoko obrazovanje, istraživanje pojave korupcije, razmenu pozitivne praktike za borbu protiv korupcije između članica mreža.⁴⁷

Korupcija je najfrekventniji i najdrastičniji vid oficijelno izazivanih zloupotreba, pa sam pojam zloupotrebe ne samo da asocira, nego i implicira korupciju. Verovatno neće biti daleko od istine ako se kaže da i sama vlast, pogotovo ako je nabujala i nekontrolisana, kao što je slučaj u Srbiji, podrazumeva i opredeljuje korupciju. Možda je primereno govoriti o implikaciji i uslovljenosti ne samo u funkcionalnom, nego i u logičkom smislu. Jaka i slabo kontrolisana vlast možda i nije dovoljan uslov za korupciju, ali je zasigurno u odnosu na nju potreban uslov.⁴⁸

4. Preporuke umjesto zaključak

⁴⁷ Примерокот користен за регионалното истражување е следниов: Универзитетот во Пловдив – 475 испитаници, Универзитетот во Загреб – 615 испитаници, Државен универзитет на Молдавија – 825 испитаници, Универзитетот во Белград – 827 испитаници и Универзитетот во Скопје – 721.

⁴⁸ <file:///C:/Users/ACER/Downloads/7186-Tekst%20rukopisa-34460-1-10-20150210.pdf>, 15.04.2024 godina.

1. Korupcija se neće smanjiti ako se ne prijavi. Budite hrabri, prijavite korupciju!
2. Država treba da pojača zaštitu uzbunjivača korupcije. Govorite o korupciji!
3. Mlade treba podsticati da prijave korupciju! Edukacijom mladih do većeg efekta protiv korupcije!
4. Glas protiv korupcije treba da bude jači od ćutanja korumpiranih!
5. Postoje mehanizmi za prijavu korupcije. Koristite ih u svakoj rizičnoj situaciji!
6. Mladi treba da se aktivno uključe u borbu protiv korupcije kroz znanje o rizicima korupcije!
7. Rano uključivanje mladih u antikorupcijski sistem doprinosi budućim generacijskim efektima protiv korupcije!
8. Borba protiv korupcije za mlade znači borbu za bolju perspektivu! Hrabro i odlučno se oduprite korupciji!
9. Poznavanje vrsta korupcije i korumpiranih dovodi do smanjenja tolerancije prema koruptivnom ponašanju!
10. Mladi ljudi koji su svesni opasnosti od korupcije imaju integritet i pozitivne vrednosti!
11. Prijavite korupciju za bolju budućnost!

Literatura

1. Anna-Maria Getoš i dr., Analiza koncepta "Edukacijom protiv korupcije" na primjeru praktičnih iskustava s "Antikorupcijskog sata", Zagreb, 2011 godina.
2. Derenčinović D., Prika Konvencije UN protiv korupcije, Zagreb, 2001 godina.
3. Girling, Corruption, Capitalism and Democracy, London, 1997 godina.
4. Underkuffler L.S., Defining Corruption: Implications for Action. U: Rotberg, R. I. (ur.). Corruption, global security, and world order. Cambridge, 2009 y.
5. Državna komisija za sprečavanje korupcije, Izveštaj o realizaciji državnog programa o prevenciji i suzbijanju korupcije i državni program o sprečavanju i smanjenju pojave sukoba interesa sa Akcionim planom 2011-2015 godine, Skoplje.
6. Истражувачки извештај: Мислењето на граѓаните за корупцијата во РМ, Скопје, 2013 година.
7. <http://www.youtube.com/watch?v=517RKLmCGec>, 14.04.2024.
8. <file:///C:/Users/ACER/Downloads/7186-Tekst%20rukopisa-34460-1-10-20150210.pdf>, 15.04.2024 godina.